

ԱՎԵՏԻՍ ԵՐԵՑ ԵՐԵՎԱՆՑԻ ԳՐԶԻ ԶԵՌԱԳՐԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նվիրվում է Երևանի 2800-ամյակին

Բանալի բառեր՝ Երևան, ձեռագիր, եկեղեցի, գրիչ, պատվիրատու, պատմագիր, մանրանկար, հիշատակարան, Ավետարան:

Երևանի միջնադարյան պատմության ուսումնասիրման համար բացառիկ սկզբնաղբյուրներ են քաղաքի տարբեր եկեղեցիների հովանու ներքո ընդօրինակված ձեռագիր մատյանները, որոնց հիշատակարանները հավաստի տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն գրչության պայմանների, վայրի ու ժամանակի, այլև ընդօրինակողների մասին: Չնայած նրան, որ Երևանի (ներառյալ միջնադարում Երևանամերձ բնակավայրերի՝ Նորք, Նորագավիթ, Քանաքեռ և այլն) գրչական կյանքի մասին վաղագույն ստույգ հիշատակությունները դեռևս ժՔ. դարից են¹, այդուհանդերձ Երևանն իբրև գրչության կենտրոն առավելապես հայտնի է դարձել ժՖ. դարում: Երևանում գրված և մեզ հասած ձեռագրերի զգալի մասը հենց ժՖ. դարից է, որոնց հիշատակարաններն անփոխարինելի նշխարներ են քաղաքի՝ տվյալ ժամանակաշրջանում ունեցած դերի, հոգևոր ու մշակութային կյանքի մասին: Հիշատակարանների միջոցով է, որ

¹ Երևանից մեզ հայտնի ժամանակագրորեն վաղագույն ձեռագիրը Նորից է. ՄՄ 522 Տոնապատմաբանի գրչության հիշատակարանի համաձայն՝ այն 1297 թ. ընդօրինակել է Սարգիս Բահանա գրիչը՝ Նորք գյուղաբաղաճի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու հովանու ներքո (Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի (այսուհետև՝ ՄՅՀՁ ՄՄ), հ. Բ., կազմեցին՝ Օ. Եղանեան, Ա. Զեյթունեան, Ա. Քեօշկերեան, Երևան, 2004, սիւն 1126, հմմտ. Ա. Մաքևոսյան, «Երևանի գրչության կենտրոնները», Երևանի հոբեյանը-2750, հեղինակ-կազմող՝ Ա. Խաչիկյան, Երևան, 1972, էջ 114):

ընդհանուր պատկերացում ենք կազմում Երևանի եկեղեցիների որպիսություն, տեղի գրիչների ու ծաղկողների գործունեություն մասին:

Ժէ. դարի երկրորդ կեսին գործած բազմաշխատ գրիչ է ծագումով երևանցի Ավետիս երեցը, որի ձեռագրական ժառանգությունը մինչ օրս ամբողջական ու պատշաճ ուսումնասիրված չէ: Երևանի պատմության ուսումնասիրման համատեքստում Ավետիս գրչին ու նրա մատենագրական ժառանգությանը համառոտ անդրադարձել է պատմաբան Թադևոս Հակոբյանը, որը վկայակոչելով նրա գրչագրած ձեռագրերից շորսը՝ նշում է, որ Ժէ. դարի 60-90-ական թթ. երևանում գործում էր ծագումով երևանցի բավական հայտնի ու բեղուն գրիչներից մեկը՝ Ավետիս երեցը, որը շուրջ 30 տարի զբաղվել է գրչարվեստով՝ իր ընդօրինակած ձեռագրերում թողնելով ընդարձակ հիշատակարաններ²:

Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրացուցակների, հիշատակարանների ժողովածուների և անվանի ձեռագրագետ Արտաշես Մաթևոսյանի կազմած «Հայ գրչության կենտրոններ» քարտարանի օգնությամբ մեզ հաջողվել է ցուցակագրել Ավետիս գրչի ընդօրինակած ձեռագրերից մեկ տասնյակը (մի քանիսը ևս վերագրելի են նրա գրչին), որոնցից 8-ը՝ Մաշտոցյան Մատենադարանի հավաքածուից են (ՄՄ 246, 1772, 3769, 6315, 8785, 8880, 10349, 10846), մեկը՝ Վիեն. 137 (հին Հ^մ 83) ձեռագիրն է, մյուսը՝ Կարինի Ջիթավոզբ գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ավետարաններից մեկը, որը չի պահպանվել, և նրա մասին տեղեկությունը մեզ է հասել Հ. Հակոբ վրդ. Քոսյանի՝ 1912 թ. կազմած Կարնո գյուղերի ձեռագրացուցակի տվյալներով (Հ^մ 16):

Ավետիս գրիչն, ըստ իր ընդօրինակած ձեռագրերի հիշատակարանների՝ գործել է Երևան քաղաքի տարբեր եկեղեցիների՝ Կաթողիկե Ս. Աստվածածնի, Ս. Պողոս-Պետրոս-Երկուերեսնի, Ս. Հակոբի, Ս. Սարգսի գրչության դպրոցներում: Վերջին երկուսը երբեմնի Չորագյուղի անապատի եկեղեցիներն են, որոնցից Ս. Սարգիսը, թեպետ ձևափոխված, բայց այսօր էլ կանգուն է: Բովանդակային առումով, Ավետիս երեցի գրչագրած ձեռագրերը տարաբնույթ են՝ Ավետարան, Հայսամավորք, Ճաշոց և, որ հետաքրքիրն է, նա ընդօրինակել է նաև Առաքել Դավրիժեցու Պատմագրքի մեզ հասած երկու օրինակ: Այդ ձեռագրերն են՝ Վիեն. 137-ը և ՄՄ 1772-ը, որոնց ընդօրինակումն իրականացվել է Առաքել պատմագրի կենդանություն օրոք³ և նրա հանձնարարությամբ՝ 1665-

² Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1500-1800 թթ., Երևան, 1971, էջ 394:

³ Առաքել պատմագիրը վախճանվել է 1670 թ. և թաղվել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբա-

1666 թթ.: Միայն այս հանգամանքը թույլ է տալիս փաստել, որ Ավետիս Երեցը ժամանակի բավականին հայտնի ու հմուտ գրիչներից մեկն էր, ինչ-որ տեղ նաև Առաքել Դավրիժեցու վատահմուտները վայելած գրիչ-քարտուղարը, որը պատիվ է ունեցել ընդօրինակել պատմագրի՝ Ժէ. դարի պատմության համար առաջնային սկզբնաղբյուր համարվող երկը: Այս բազմաշխատ գրչի մատենագրական ժառանգությանն առավել հիմնավոր ծանոթանալու համար անդրադառնանք նրա գրչագրած ձեռագրերին առանձին-առանձին.

Ժամանակագրորեն վաղագույն երկու ձեռագրերը հենց Առաքել Դավրիժեցու Պատմագրքի ընդօրինակություններն են, որոնցից առաջինը գրչագրվել է 1665 թ., Երևանի Կաթողիկե եկեղեցում: Ներկայումս Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում պահվող ձեռագիրը Հ. Հակոբոս Տաշյանը նկարագրել է նույն մատենադարանի հավաքածուի ձեռագրացուցակում, որտեղից էլ քաղել ենք մեզ հետաքրքրող տվյալները:

Ա. Վիեն. 137 (83), ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻՇԵՅԻ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ:

ՌՃԺԳ. — 1665 թ., Երևան, ի դուռն սուրբ եկեղեցոյս, որ անուանի Կաթողիկէ:

Գրիչ՝ Աւետիս Երէց [Երեւանցի]: Ստացող՝ Առաքել Դավրիժեցի:

Կազմը՝ նոր կիսակաշի (թերևս՝ մոմլաթ), 432+ 5 թերթ, թուղթ, 18,5x14, միասյուն, բոլորգիր՝ կանոնավոր և վայելուչ, 23 տող, վիճակը՝ լավ, սկզբից 4 թերթ ընկած, խորագրերն ու սկզբնատողերը՝ կարմրով և մանուշակագույնով:

Գրչության ժամանակի հիշատակարանում կարդում ենք. «...գրեալ եղև գիրքս, որ կոչի Պատմագիրք, ի մեծ թվականիս Հայոց ՌՃԺԳ. (1665), ի մայրաքաղաքս Երևան, ի դուռն սուրբ եկեղեցոյս, որ անուանի Կաթողիկէ, հոգաբարձութեամբ, ծախիւք եւ արդեամբք Առաքեալ վարդապետի, որ է նոյն ինքն այս պատմագրքիս շինողն եւ արարողն թարվիղեցի Առաքեալ վարդապետն, որ վասն զօրինակն բազմացուցանելոյ ետ գրել զայս գիրքս, որ եւ այս չորրորդ գիրք է, որ ինքեան Առաքեալ վարդապետի ձեռացագիր օրինակէն գաղափարեցաւ, որ յոլով ջանիւ եւ բազում հոգաբարձութեամբ ծախէ ինչս եւ ձեռամբ

նական գերեզմանոցում: Օրոհոցաձև տապանափարի նեղ նիստերից մեկին պահպանվել է հետևյալ արձանագրությունը. «Պատմագիրն, այս է տապան Առաքել վարդապետին, ՌՃԺԳ (1670) թվին» (Ա. Հարությունյան, Վաղարշապատ. վանքերը և վիճական արձանագրությունները, Ս. էջմիածին, 2016, էջ 138-139, արձ. 171):

գրչաց գրել տայ, առաջին՝ վասն օրինակին բազմանալոյ, եւ երկրորդ՝ վասն առ Տէր յիշատակին... Ընդ սոցին մաղթեմ յիշել ի Քրիստոս զիս՝ զփանաքի գրիչս զԱւետիս երէցս, որ հրամանաւ Առաքեալ վարդապետին գրեցի զգիրքս վասն հասարակաց օգտի...»⁴:

Բավական ուշագրաւ հիշատակարանը լավագոյնս բնութագրում է ձեռագրի ստեղծման հանգամանքները և այդ գործում հեղինակ Առաքել Դավրիժեցու ներգրումը, որն իր ունեցվածքը վաճառել ու անձնական միջոցներով է հանձնարարել ընդօրինակել իր աշխատությունը:

Առաքել Դավրիժեցու Պատմության քննական բնագիրը կազմելիս՝ Լենա Խանլարյանն անդրադարձել է երկի՝ մեզ հասած բոլոր ձեռագիր օրինակներին (8 միավոր), նաև՝ տպագրերին (3 միավոր): Ձեռագրերից 4-ն, ըստ նրա՝ կատարված են մայր օրինակից, որը չի պահպանվել: Մնացած 4 ձեռագրերը (ՄՄ 1772, 1773, 7296, Վիեն. 137), որոնք ընդօրինակվել են հեղինակի կենդանության օրոք և անմիջական հսկողությամբ, և Խանլարյանի դիպուկ բնորոշմամբ՝ գրեթե ինքնագրի արժեք ունեն⁵: Ժամանակագրորեն վաղագոյնը Կարբիում՝ 1663 թ. Աթանաս դպիրի ձեռքով ընդօրինակված ձեռագիրն է, որը ՄՄ 1773-ն է⁶: Մայր ձեռագրից ընդօրինակվածների շարքում հետազոտողը նշում է նաև Վիեննայի հիշյալ ձեռագիրը, որի հիմամբ, ըստ նրա՝ Ոսկան Երևանցին 1669 թ. Ամստերդամում առաջին անգամ հրատարակել է Պատմագիրքը: Դառնանք Ավետիս երեցի ընդօրինակությամբ մեզ հասած Պատմագրի երկրորդ ձեռագրին:

Բ. ՄՄ 1772, ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻՇԵՅԻ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ:

ԹՃԺԵ. – 1666 թ., Երեւան, ի դուռն սրբոյ եկեղեցոյս, որ անուանի Կաթողիկէ:

Գրիչ՝ Աւետիս երէց [Երեւանցի]: Ստացող՝ Առաքել Դավրիժեցի:

Կաշեկազմ՝ դռնակով, 419 թերթ, թուղթ, 21,5x15,5, միասյուն, նոտրգիր, 23 տող, վիճակը՝ բավարար, կապիչներն ընկած, մանրանկարչությունը՝ զուսպ

⁴ Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, կազմեց՝ Հ. Յակովբոս վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 433, տե՛ս նաև Ք. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը 1500-1800 թթ., էջ 394: Ձեռագրի մանրաժապավենը պահվում է Մաշտոցյան Մատենադարանում՝ Հ^մ 678:

⁵ Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, աշխատաւիրությամբ՝ Լ. Խանլարյանի, Երևան, 1990, էջ 49:

⁶ Ձեռագրի գիտական ընդարձակ նկարագրությունը տե՛ս ՄՅՀԶ ՄՄ, հ. Ե., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երևան, 2009, սիւն 1159-1166:

է, ունի գծանկարային եղանակով արված կիսախորան (7ա), զարդագրեր՝ կենդանագիր, թռչնագիր, հանգուցագիր, վիշապաձև բոլորակ (356բ, նկ. 2): Գույներից օգտագործված է կարմիրը:

Դատելով գրչության հիշատակարանից, որը գրեթե կրկնում է նախորդ ձեռագրի հիշատակարանը՝ այս մեկը ևս գրվել է Առաքել Դավրիժեցու պատվերով 1666 թ., դարձյալ Երևանի Կաթողիկե եկեղեցում. «...գրեալ եղև գիրքս, որ կոչի Պատմագիրք, ի Մեծ Թվականիս Հայոց ՌՃԺԵ. (1666), ի մայրաքաղաքս Երեւան, ի դուռն սրբոյ եկեղեցոյս, որ անուանի Կաթողիկէ, հոգաբարձութեամբ, ծախիւք եւ արդեամբք Առաքեալ վարդապետի... որ եւ այս հինգերորդ գիրք է, որ ինքեան Առաքեալ վարդապետի ձեռացագիր օրինակէն գաղափարեցաւ»⁷:

Հիրավի, բովանդակային առումով այն գրեթե չի տարբերվում նախորդ օրինակից, ինչը վկայում է, որ սրանք են հիմք հանդիսացել ամստերդամյան տպագրի համար, քանի որ վաղարշապատյան երկրորդ (1884 թ.) և երրորդ (1896 թ.) հրատարակություններում կան հավելումներ (ընդ որում, դրանց մի մասը վերագրվում է Առաքել պատմագրին), որոնք բացակայում են նշված ձեռագրերում:

Ավետիս Երեցի գրչական վաստակի ժամանակագրորեն վաղագույն օրինակներն արդեն իսկ պարզում են տաղանդաշատ գրչի վարպետությունն ու ունեցած համբավը, որը դրսևորվել է նրա բուռն գործունեության հետագա տարիներին ևս:

Ավետիս գրչից հայտնի հաջորդ ձեռագիրը մեզ չի հասել: Բարեբախտաբար, նկարագրությունը պահպանվել է Կարինի գյուղերի ձեռագրական հավաքածուն ամբողջացնող ցուցակում:

Գ. ԿԱՐԻՆԻ ՁԻԹԱՎՈՂՔ ԳՅՈՒՂԻ ՁԵՌ. 16, ԱԻԵՏԱՐԱՆ:

ՌՃԺԸ. – 1669 թ., Երեւան:

Գրիչ՝ Աւետիս Երէց [Երևանցի]:

Թավշապատ փայտե կազմ, 269 թերթ, թուղթ, 19x13, երկայուն, բոլորգիր, 22-23 տող, վիճակը՝ բավարար, վերջից հիշատակարանը պակասավոր,

⁷ ՄՅՀԶ ՄՄ, հ. Ե., սիւն 1157: Հիշատակարանն ամբողջությամբ հրատարակված է նաև վաղարշապատյան երկրորդ, երրորդ և երևանյան տպագրերում. տե՛ս Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1884, էջ 520, նույնի՝ Պատմութիւն..., Վաղարշապատ, 1896, էջ 673, նույնի՝ Գիրք Պատմութեանց..., Երևան, 1990, էջ 504:

մանրանկարչությունը՝ ավետարանիչների պատկերներ, կիսախորաններ, լուսանցազարդեր, զարդագրեր:

Գրչության հիշատակարանը, կանոնի համաձայն, զետեղված է եղել վերջում՝ Հովհաննու Ավետարանից հետո, որը պակասավոր է, սակայն, կարևորի մասին տեղեկանում ենք. «...[գրեցալ] ԸՃԺԸ. (= ՌՃԺԸ. – 1669) ձեռամբ մեղապարտ գրչի Աւետիս երիցու, ի գաւառս Արարատեան, ի քաղաքս Երեւան, ի հայրապետութեան Սուրբ Էջմիածնի տէրն Յակոբայ, ուստի զկնի թվին ԸՃՁԲ. (= ՌՃՁԲ. – 1733 [°]) ըստացաւ զսա աստուածասէր եւ բարեմիտ այրս //»⁸:

Հիշատակված Հակոբ հայրապետը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ Ջուղայեցին է (1655-1680), որի օրոք ձեռագիրն ընդօրինակվել ու տրվել է ոմն աստվածասեր ու բարեմիտ մարդու, որի անունը, ցավոք, չի պահպանվել: Կարծում ենք՝ հիշատակարանն ընդօրինակողը երկրորդ՝ 1733 թվականը սխալ է ընթերցել:

Գ. ՄՄ 246, ԱԽԵՏԱՐԱՆ:

ՌՃԼԳ. – 1684 թ., էրեւան, ընդ հովանեաւ Ս. Յակոբ հայրապետիս եւ Ս. Սարգսիս, Ս. Էրկու Էրէսիս եւ Ս. Կաթողիկէիս:

Գրիչ՝ Աւետիս Էրէց [Երեւանցի]: Ստացող՝ Խանփարի:

Կաշեկազմ՝ դռնակով, 258+2 թերթ, մագաղաթ, 16,7x11,5, երկսյուն, բոլորգիր, 21 տող, վիճակը՝ բավարար, մանրանկարչությունը՝ կարմիր թանաքով և գծանկարային եղանակով արված կիսախորաններ, լուսանցազարդեր ու զարդագրեր:

Գրչության հիշատակարանի սկզբնամասը նվիրված է ձեռագրի պատվիրատու Խանփարիին և նրա ընտանիքին, այսինքն՝ գրիչը, ձեռագրի ստեղծման մանրամասները հաղորդելուց առաջ, նախ հարկ է համարել հիշատակել ստացողին. «...տեսեալ զսորա անճառ փրկագործութեան խորհուրդ, աստուածասէր եւ հաւատարիմ եւ զընտրեալն ի կանայս զԽանփարին եւ ստացաւ զսա եւ ցանկացող եղեալ այս աստուածաբերան սուրբ Աւետարանիս... եւ ջերմեռանդ սրտիւ ետ գծագրել զսա... յիշատակ իւրն եւ որդւոցն՝ Յեթարին եւ Մարգարիտին, եւ կենակցին՝ Յովանէսին... եւ ծնօղացն՝ Յովանէսին եւ Խանբէկուն, եւ

⁸ Յուլյակ հայերէն ձեռագրաց Կարնոյ գիւղերու, կազմեց՝ Հ. Յակոբ վրդ. Քօսեան, ՀԱ, 1963, յովիս-սեպտեմբեր, սիւն 388-389:

եղբարցն՝ Ամիրբեկն, Ազիզն, Ուլուբեկն, Շահունն, զՄարգարէն, եւ զհանգուցեալ քոյրն իւր՝ զՆանէն»⁹: Այնուհետեւ բուն գրչութեանը վերաբերող հատվածն է. «...ես՝ յետինս գրչաց եւ անարժանս ի քահանայից, սուտանուն Աւետիս էրէցս, եւ տեսի զսէր եւ զփափագ Խանփարուս, յանձն առի գծագրել, այլ կարողութեամբն Աստուծոյ աւարտեցի զսա ի քաղաքս իմ յէրեւան, ընդ հովանեալ Սուրբ Յակոբ հայրապետիս եւ Սուրբ Սարգսիս, Սուրբ Էրկու յէրէսիս եւ Սուրբ Կաթողիկէնիս, ի հայրապետութեան տեառն Եղիազարու եւ առաջնորդութեան Սուրբ Ամենափրկչի Լհեցի Յովանէս վարդապետի, ի ղանութեան քաղաքիս Զալխանիս, ի թվականիս Հայոց ՌՃԼԳ. (1684)»¹⁰:

«Սուտանուն» մականվամբ իրեն ստորագասող Ավետիս Երեցը ձեռագիրն ընդօրինակել է իր հարազատ Երևան քաղաքի եկեղեցիների հովանուներքո: Նրանցից Ս. Հակոբ հայրապետն ու Ս. Սարգիսն, ինչպես վերը նշեցինք, երբեմնի Ջորագյուղի անապատի կազմում գտնվող եկեղեցիներն են (նաև՝ կաթողիկոսարանի Ս. Գևորգ եկեղեցին), որոնցից պահպանվել և այսօր էլ կանգուն է Ս. Սարգիս առաջնորդանիստը¹¹: Կաթողիկեն քաղաքի կենտրոնում՝ Սալթ-Նովա և Խ. Աբովյան փողոցների խաչմերուկում գտնվող և ներկայիս Ս. Աննա եկեղեցական համալիրի կազմում ներառված փոքր եկեղեցին է (Ժ-ԺԱ. դդ.), որին կից վաղմիջնադարյան բազիլիկ հորինվածքով շինության տեղում ժէ. դարում վերակառուցվել էր նորը, միայն թե ներկայիս փոքր եկեղեցին ընդգրկվել էր այդ բազիլիկի մեջ իբրև ավագ խորան: 1930-ականներին բազիլիկը քանդել են, որի ընթացքում ի հայտ են եկել Կաթողիկեի ԺԳ-ԺԴ. դդ. թվագրվող արձանագրություններ¹²: Ինչ վերաբերում է Երկուերեսնի եկեղե-

⁹ ՄՅՀԶ ՄՄ, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթաթեան, Երևան, 1984, սիւն 1069-1070:

¹⁰ Նույն տեղում, սյուն 1070:

¹¹ Ջորագյուղի անապատի եկեղեցիների մասին մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Ս. Էջմիածնի միաբան և Երևանի թեմակալ առաջնորդ Հովհաննես Եպ. Շահխաթունյանցը, ըստ որի՝ հնագույնը, թերևս Ս. Գևորգ փոքր եկեղեցին է եղել՝ կառուցված Եղիազար Այնթապցի կաթողիկոսի (1681-1691) օրոք, որից հետո կառուցվել է ներկայիս Ս. Սարգիս եկեղեցին. այն հիմնովին վերակառուցվել է 1835-1842 թթ., իսկ Ս. Հակոբ հայրապետի եկեղեցին, որը գտնվել է անապատի հյուսիսային կողմում՝ ֆարափի գլխին. «կառուցեալ ի վերայ շորից սեանց՝ որմունք ի հասարակ ֆարանց եւ ի հողոյ, իսկ սիւնն եւ կամարն հանդերձ առաստաղօք ի թրծեալ աղիւսոյ» (Յովհաննէս Եպ. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, աշխ. Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. Էջմիածին, 2014, էջ 305-306):

¹² Կաթողիկե Ս. Աստվածածին եկեղեցու և նրա վիմագրերի մասին տե՛ս Կ. Ղաֆադարյան,

ցուն, որի ստույգ վայրը մինչև վերջերս հայագիտության վիճահարույց խնդիրներից էր, ապա այն, ըստ ամենայնի, Կաթողիկեից ոչ հեռու գտնվող Ս. Պողոս-Պետրոսն է, որը գտնվելիս է եղել ներկայիս «Մոսկվա» կրիոթատրոնի տեղում և դարձյալ քանդվել է 1930-ականների սկզբներին: Եկեղեցիների նույնացման միանգամայն տրամաբանական գաղափարն առաջ է քաշել երկրաբան Ռ. Հարությունյանը, ըստ որի. «Երկու երեսի կամ Երկու երեցի եկեղեցին հենց Ս. Պողոս-Պետրոսն է: Բացառված չէ, որ եկեղեցին ի սկզբանե կոչվել է Ս. Պողոս-Պետրոս և միայն հետագայում ավելի կիրառական է դարձել «Երկու երեցի» անունը՝ նկատի են ունեցել Ս. Պողոսին և Ս. Պետրոսին»¹³:

Հիշատակարանում վկայված են նաև կաթողիկոս Եղիազար Այնթապցու, Երևանի թեմակալ առաջնորդ և Հավուց թառի վանահայր Հովհաննես Լեհացու, որի նստավայրը Հավուց թառի Ս. Ամենափրկիչն էր, ինչպես նաև պարսից Զալխանի անունները: Նկատենք, որ Երևանում և Հավուց թառում գրված ժէ. դարի բազմաթիվ ձեռագրերի հիշատակարաններում հաճախ վկայված էր նաև Հավուց թառում նստող Երևանի առաջնորդի անունը, քանի որ վերջինս նաև Հավուց թառի վանահայրն էր: Հավուց թառ – Երևան փոխառնչություններին հատուկ անդրադարձել է պատմաբան Կ. Մաթևոսյանը¹⁴, սակայն հիշատակարանում վկայված Հովհաննես Լեհացի վարդապետի մասին ստույգ տեղեկություն գտնել մեզ չհաջողվեց, ըստ այդմ՝ սա դեռևս միակ հիշատակությունն է:

Ուշագրավ է նաև հիշատակարանի վերջնամասը, որը կենսագրական բնույթ ունի, քանի որ գրիչը վկայակոչում է ծնողների և ընտանիքի անդամների անունները. «Արդ, որք ճաշակիք յաստուածային բուրաստանիս ընթերցմամբ կամ տեսութեամբ, յիշեսջիք ըգտրուպ Աւետիս գծողս եւ զծնողսրն իմ՝ զԳրիգորն եւ զՀռիփսիմէն, եւ կենակիցն իմ՝ զվերոգրեալ Նանէն, եւ որդիքն իմ՝ զՊետրոսն եւ զՀռիփսիմէն...»¹⁵: Ինչպես նկատել է նաև արվեստաբան Աստղիկ Գևորգյանը՝ վերը հիշատակված վաղամեռիկ Նանեն գրիչ Ավետիս Երևանցու

Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 17-28, 137-158:

¹³ Ռ. Հարությունյան, Հին Երևանի ճարտարապետական առեղծվածների պարզաբանումը, Երևան, 2007, էջ 38:

¹⁴ Կ. Մաթևոսյան, Հավուց թառի վանքը, Երևան, 2012, էջ 59-61:

¹⁵ ՄՅՀԶ ՄՄ, հ. Ա., սիւմ 1070:

կողակիցն է, իսկ պատվիրատու Խանփարին՝ կնոջ քույրը¹⁶:

Ե. ՄՄ 8880, ԱԻԵՏԱՐԱՆ:

ՌՃԼԳ. – 1685 թ., Երևան (՝):

Գրիչ՝ Աւետիս իրից չէրեւանցի: Ստացող՝ Աւաք Կարբեցի:

Կազմը՝ մոմլաթապատ ստվարաթուղթ (Ի. դար), 5 թերթ, թուղթ, 17,5×12,5, միասյուն, բոլորգիր, 15 տող, պահպանված է միայն հիշատակարանի մասը:

Ձևայած գրիչ Ավետիս Երևանցին հիշատակարանում գրչություն վայրը չի նշում, այդուհանդերձ տրամաբանական ենք համարում, որ այն ևս Երևանում պետք է գրված լինի. «...յիշատակս այս գրեցաւ թվին ՌՃԼԳ. (1685), ձեռամբ Աւետիս իրիցի չէրեւանցոյ, եթէ ով ոք կարդայ, յիշէ Հայր մեղայի...»¹⁷: Փոխարենը գրիչը քանիցս հիշատակում է ստացող «սրբասէր եւ մեծահաւատ» այր Ավագ Կարբեցուն, նրա ընտանիքին ու մերձավորներին, որն իր արդար վաստակած միջոցներով պատվիրել է ձեռագիրն ու նվիրել Կարբի Ս. Կիրակոս եկեղեցուն. «...յիշեցէք ի Քրիստոս զպարոն Ավաքն եւ կենակիցն իւր զԽոնդփաշէն եւ որդին իւր՝ Եղիբաբն եւ Եղիբաբի կենակիցն իւր, եւ որդին Մաղաքիայն յիշեցէք... որք վայելէք ընթերցմամբ կամ օրինակելով յիշմամբ արժանի առնէք զանարժան Ավաքս եւ ետու զսուրբ Աւետարանս մեր Կարբու Սուրբ Կիրակոս անուն եկեղեցոյն՝ յիշատակ մեզ եւ ծնօղաց մերոց... ի վայելումն սրբասէր քահանայիցն...»¹⁸, ապա հետևում է նզովքի բանաձևը՝ ուղղված սուրբ Գիրքը եկեղեցուց հանողներին, որը վերաբերում է և՛ տեղացիներին, և՛ օտարներին:

Կարբին ՀՀ Արագածոտնի մարզի միջնադարյան հուշարձաններով հարուստ բնակավայրերից է: Տեղի ներկայումս ավերակ Ս. Կիրակոս եկեղեցու կառուցման վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Ուսումնասիրողներն այն թվագրում են Ժ-ԺԳ. դդ., որին կից կիսավեր գավիթ-սրահը կառուցվել է ԺԸ. դարում¹⁹:

Զ. ՄՄ 6315, ՃԱՇՈՅ:

¹⁶ Ա. Գևորգեան, Անանուն հայ մանրանկարիչներ. մատենագիտութիւն Թ-ԺԷ. դդ., Գանիրէ, 2005, էջ 547, չմ^ր 757:

¹⁷ ՄՄ 8880, 3բ-4ա:

¹⁸ Նույն տեղում, 2բ-3ա:

¹⁹ Ա. Ասատրյան, Կարբի. պատմություն, հուշարձաններ, ազգագրություն, Երևան, 2010, էջ 291:

ՌՃԼԶ. – 1687 թ., էրեւան:

Գրիչ Աւետիս երէց Երեւանցի: Ստացող՝ Զաքարիա Քանաքեռցի և կինը՝ Հուսնիխան Երեւանցի:

Կազմը՝ մոմլաթապատ ստվարաթուղթ (մեջքը՝ սև լաթ), 354+ 6 թերթ, թուղթ, 27,2x20,4, երկսյուն, բոլորգիր, 31 տող, վիճակը՝ բավարար, նորոգված և վերակազմված 1950-ական թթ., սկզբից և վերջից պակասավոր, որոշ թերթերի արտաքին լուսանցները մկրատված, մանրանկարչությունը՝ ունի լուսանցային մանրանկարներ. պատկերված են ձիավոր Ս. Սարգիսը (28բ), Ս. Վարդան Մամիկոնյանը (36բ), Ս. Հռիփսիմեն (255ա), Ս. Տրդատ թագավորը (274ա, նկ. 3), Ս. Փեբրոնիա կույսը (352բ), ինչպես նաև բուսական, կենդանական, հուշկապարիկների տեսքով լուսանցազարդեր (16բ, 20բ, 30բ, 48ա, 112բ և այլն), կիսախորաններ ու ճակատազարդեր (157ա, 285ա, 326բ): Գույներից գերիշխող են կարմիրը, կապույտը, նարնջին, մանուշակագույնն ու սևը²⁰:

Ձեռագրի տարբեր էջերի ստորին լուսանցներում և բովանդակության միավորներին կից պահպանված գրչության հիշատակարանները համառոտ հաղորդագրություններ են՝ ուղղված ստացողներ Զաքարիային և նրա կողակից Հուսնիխանին. «Եւ զստացող սուրբ ճաշոցիս՝ յէրեւանցի Հուսնիխանն [եւ] զայրն իւր՝ իշխանաշուք պարոն Զաքարիէն եւ ծնօղքն՝ զՅովանէսն եւ Խանուժմին, եւ եղբայրն՝ զՍիմոն[ն] յիշեցէք»²¹ կամ «Ողորմեա՛ ստացողի այսմ ա[ստուա]ծաշունչ բուրաստանիս՝ Քանաքեռցի իշխանաշուք պարոն Զաքարիային եւ ամուսնոյն՝ Հուսնիխանին, եւ իւր ծնօղացն՝ Ակոբճանին եւ Ալթունին, եւ աներոջն՝ Յովհաննէսին, եւ զոքանջին՝ Խանուժմին, եւ աներձագին՝ Սիմոնին եւ Գուլումին եւ ամենայն...»²²:

Իր անունն ու գրչության վայրը հիշատակելիս՝ Ավետիս գրիչն իրեն մշտապես բնութագրում է ինքնանվաստացուցիչ «փծուն» և «տրուպ» ածականներով. «Աւարտեցաւ սուրբ Գիրքս ի քաղաքն յէրեւան, ձեռամբ տրուպ Աւետիս իրիցու յէրեւանցուոյ, թվին ՌՃԼԶ. (1687), ի մուտն յուլիս ամսոյ»²³: Յավոք, հիշատակարանում գրիչը միայն Երևան անունն է նշում՝ չմասնավորեցնելով, թե ստույգ ո՞ր եկեղեցու կամ եկեղեցիների հովանու ներքո է ընդօրինա-

²⁰ Ա. Գեորգեան, Անանուն հայ մանրանկարիչներ, էջ 554, Հ^մ 770:

²¹ ՄՄ 6315, 58բ:

²² Նույն տեղում, 240ա:

²³ Նույն տեղում, 231բ:

կել ձեռագիրը:

է. ՄՄ 10846, ՅԱՅՄՄԱԻՈՒՐՔ (խմբ. Գր. Ծերենց):

ՌՃԽԱ. — 1692 թ., էրեւան, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կաթողիկէին եւ Սուրբ Երկու երեսին, Սուրբ Յակոբին եւ Սուրբ Սարգիս զօրաւարին:

Գրիչ՝ Աւետիս Երեւանցի: Ստացող՝ Տէր Անդրիաս քահանա Կարբեցի եւ եղբայրը՝ պրն. Մարգարէ:

Կազմը՝ կաշեպատ սովարաթուղթ, 530 թերթ, թուղթ, 40,2x26,5, երկ-սյուն, բոլորգիր, 39 տող, վիճակը՝ բավարար, կազմի կաշին մաշված, տեղ-տեղ պոկված և ընկած, թերթերի արտաքին լուսանցները ևս գործածությունից մաշված, խոնավության հետքերով: Հարգարված է ճակատազարդերով (92բ, 133ա, 241ա և այլն [մեկը՝ կիսախորանաձև՝ 7ա, նկ. 4]), լուսանցազարդերով:

Ստացողների հիշատակարանները գրեթե բոլոր միավորների վերջում են. «Ողորմեա՛ Քրիստոս Աստուած ստացողի գրոցս՝ հարազատ եղբարցն Անդրիաս քահանային եւ պարոն Մարգարին եւ քահանայի կողակցին՝ Հեղինէն եւ որդոցն՝ Յովհաննէս քահանային, Դաւթին, Մարուքին, Պետրոսին եւ դստերացն»²⁴: Հիշատակված են նրանց ծնողները՝ Ուղուրլուն և Մարիանը, Մարգարի ընտանիքը՝ կողակից Մարգարիտը, որդիներ Թամրազն ու Ուղուրլուն և դուստրերը: Վերջում գրիչը հիշում է նաև իրեն՝ փծուն Ավետիս գծողին:

Գրչության ընդարձակ հիշատակարանը գրիչը զետեղել է ձեռագրի վերջում, որտեղ անդրադառնում է նաև մատյանի բովանդակությանը, ապա գրչության ժամանակին, վայրին, դարձյալ ստացողներին ու նրանց հարազատներին: Ավետիս գրիչը Հայսմավուրքն այսպես է բնութագրում. մեծածավալ մատյան, որը պարունակում է տարվա ամիսները, շաբաթներն ու օրերն ըստ հետևյալ կարգի. «զճառս նահապետացն եւ զմարգարէիցն, դատաւորացն եւ զթագաւորացն, զառաքելոցն եւ հայրապետացն, զվարդապետացն եւ զքահանայիցն, զսարկաւագացն եւ զզինուորացն, զճգնաւորացն եւ զկուսանացն, զԱստուածածնին եւ զհամօրէն մարտիրոսացն՝ յիւրաքանչիւրում կարգի եւ տօնի ըստ պատշաճի աւուրն»²⁵:

Դառնալով գրչության հանգամանքներին՝ գրիչը մանրամասնում է. «...եղեւ զրաւ գրչութեանս սորա, ի յերկիրս Այրարագեան, ի քաղաքն յերեւան, ձե-

²⁴ ՄՄ 10846, 252ա:

²⁵ Նույն տեղում, 529ա:

ուամբ յոգնամեղ եւ տրուպ Աւետիս գծողս յէրեւանցոյ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կաթողիկէին եւ Սուրբ Երկու երեսին, Սուրբ Յակոբին եւ Սուրբ Սարգիս զօրաւարին, ի թուաբերութեանս Հայկազեան տօմարի ՌՃՆԱ. (1692) թուի, ի թագաւորութեանն պարսից շահ Սուլէյմանին, ի բռնակալութեանն տանըս /// Զալ խան[ին], ի հայրապետ[ութեանն] էջմիածնայ տեառն Նահապետի սրբազան հեղինակի եւ յաջորդութեան սուրբ ուխտիս մերոյ Ռհանավանից Սուրբ Կարապետին՝ Սարգիս քաջ հոգտորի, արհի եւ պանծալի եպիսկոպոսի եւ ջատագով վարդապետի»²⁶:

Նկատենք, որ հիշատակարանում գրիչը դարձյալ հատկանշում է Երևանի գրչութիւն կենտրոն-եկեղեցիների անունները՝ Կաթողիկէն, Երկուերեսին, Երբեմնի Զորագյուղի անապատի Ս. Սարգիսն ու Ս. Հակոբը: Ակնհայտ է, որ նրա ապրած ժամանակաշրջանում Երևանում բավականին զարգացած էր գրչութիւն արվեստը, որի վերագարթոնքի հիմնադիրն անկասկած Մովսէս Գ. Տաթևացի (1629-1633) հայրապետն էր: Վերջինս ժէ. դարի 20-ական թթ. Տաթևի նախկին Մեծ անապատից (իմա՝ Հալիձորի Հարանց անապատ) գալով Երևան՝ բարեկարգում է այգիներում ծվարած Ս. Անանիա առաքյալի անապատը, որտեղ դպրոց է հիմնում ու միաբանութիւն հաստատում՝ մեծապես կարևորելով գրչարվեստի ուսուցումը²⁷: Աներկբա, նրա աշակերտների շառավիղներից մեկն էլ գրիչ Ավետիս երեցն է, որը մեկ այլ նշանավոր գրիչ Գրիգոր Երևանցու ժամանակակիցը լինելով՝ նրա հետ միասին շարունակել են իրենց նախորդների սկսած գրչագրական գործը:

Հիշատակարանի կարևորագույն արժանիքներից մեկն էլ պետական այրերի ու նշանավոր հոգևոր առաջնորդների մասին վկայութիւններն են: Ըստ այդմ՝ գրիչը Նահապետ Ա եղեսացի կաթողիկոսի (1691-1705) ու պարսից շահ Սուլէյմանի (1666-1694) անունները հիշատակելուց բացի, նշում է նաև Երևանի բռնակալ Զալ խանի անունը: Հատկանշելի է այն, որ գրիչը վկայակոչում է

²⁶ Նույն տեղում:

²⁷ Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատի գրչության դպրոցի մասին տե՛ս Հ. ՆԵՐՍԷՍ ԱԿԻՆԵԱՆ, «Հին Երևանը», ՀԱ, 1934, թիւ 5-7, էջ 333-339, Ք. ՀԱԿՈԲՅԱՆ, Երևանի պատմութիւնը 1500-1800 թթ., էջ 383-393, Ա. ՄԱՔՆԱՍՅԱՆ, «Երևանի գրչության կենտրոնները», էջ 117-118: Նշենք, որ հրատարակության ենք պատրաստել «Երևանի Ս. Անանիա առաքյալի անապատը կամ Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին» խորագրով մենագրությունը, որի էջերում հատուկ անդրադարձել ենք Ս. Անանիա առաքյալի անապատի գրչության դպրոցին՝ ներկայացնելով այստեղ գրված 11 ձեռագրերի ընդհանուր բնութագիրը:

նաև Հովհաննավանքի առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոսի անունը՝ նրան բնութագրելով իբրև քաջ հոգևոր, պանծալի եպիսկոպոս ու շատագույ՛ վարդապետ: Պատմագիր Զաքարիա Քանաքեռցու հաղորդմամբ՝ ծագումով Կարբի գյուղաքաղաքից Սարգիս վարդապետը Հովհաննավանքի առաջնորդ է կարգվել Հայոց ՌձԻԸ. (1679) թվականին, Հովհաննես վարդապետի ձեռամբ, երբ դեռ 28 տարեկան էր: Պատմագիրը գովեստով է խոսում նրա մասին. «...որդի մեծատան բարեպաշտի եւ երկիւղածի՝ Կարապետ կոչեցեալ՝ յազգէ Մարեցի, որ ի տիս մանկութեան ետ զնա ի Սուրբ ուխտս Յօհաննու վանք: Եւ կացեալ համեստութեամբ եւ պարկեշտ վարուք՝ ուսաւ զվարս բարիս եւ զկրօնս հոգեւորս»²⁸:

Գրիչն այնուհետ խնդրում է մշտապես հիշել ու աղոթել պատվիրատուներին, նրանց ծնողների ու զավակների համար. «Յիշեցէք ի Քրիստոս Կարբցի տէր Անդրիասն եւ եղբայրն իւր՝ զպարոն Մարգարէն եւ ծնօղքն իւր՝ Ուղուրլուն եւ Մարիանն, որ ստացան զշար մարգարտեայ եւ զանառիկ մեծութիւն եւ զպայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ...»²⁹:

Հիշատակարանի շարունակությունը պարզում է, որ պատվիրատու Անդրիաս քահանան Կարբիի Ս. Կիրակոս եկեղեցու հոգևոր հովիվներից է, որը ձեռագիրը հանձնարարել է ընդօրինակել՝ թերևս հենց հիշյալ եկեղեցում պահելու և եկեղեցական արարողությունների ընթացքում կիրառելու համար: Գրչի հաղորդմամբ՝ այդ ժամանակաշրջանում Կարբիում սպասավորում էին հետևյալ հոգևորականները. «Եւ ի մերում ժամանակին էին քահանայք Սուրբ Կիրակոսի եկեղեցւոյն, ես՝ վերոյ գրեալ տէր Անդրիասս, եւ որդին իմ՝ Յովանէս քահանայն, տէր Ազարիէն, տէր Խաչատուրն, երկրորդ տէր Ազարէն, տէր Մկրտիչն, տէր Մարտիրոսն, տէր Պետրոսն, տէր Մինասն, յիշ՛»³⁰: Նշենք, որ պատվիրատու Անդրիաս և նրա որդի Հովհաննես քահանաները թաղված են Կարբիի Ս. Կիրակոս եկեղեցու հարակից գերեզմանոցում: Տեր Անդրիասի հարթ տապանաքարի արձանագրությունը հետևյալն է. «Յայս է տապան տէր Անդրեասին /// քահանայ»³¹, իսկ որդու օրորոցաձև տապանաքարին կարդում ենք. «Այս է

²⁸ **Զաքարիա Քանաքեռցի**, Պատմութիւն. Կոնդակ Սուրբ ուխտին Յօհաննու վանից, աշխ. Ա. Վիրաբյանի, Երևան, 2015, էջ 198: Կարբիի նշանավոր հոգևորականների շարքում Սարգիս Կարբեցուն անդրադարձել է նաև Ա. Ասատրյանը (Ա. Ասատրյան, Կարբի, էջ 77-78):

²⁹ ՄՄ 10846, 529ա:

³⁰ Նույն տեղում, 529բ:

³¹ Ա. Ասատրյան, Կարբի, էջ 296, արձ. 11:

տապան դամբարանի, տէր Յովանէս քահանայի, որ է որդի տէր Անդրիասի, գոր վաղջանեց օրն Զատկի, մի օր Ե. շափաթ կիրակի է, ի ՌՃԾԱ. (1702) թվականի»³²:

Ձեռագրի վերջում փակցված մեքենագիր թերթիկի գրություն համաձայն՝ Հայսմավուրքը տեական ժամանակ պահվել է Վանի Բերդախ գյուղի բնակիչ ուն Պետրոսի տանը, որը 1812 թ. գաղթել է Արևելյան Հայաստան ու հաստատվել ՀՀ Արագածոտնի մարզի Ծիլքար գյուղում: Թուրքական հարձակումների ժամանակ ձեռագիրը քանիցս թաքցրել են ցորենի հորում: Հայսմավուրքը ժառանգաբար անցել է Պետրոսի որդի Մկրտիչին, ապա թոռանը՝ Կարապետին: 1936 թ. ձեռագիրը հանվել է թաքստոցից ու մինչև 1981 թ. խնամքով պահվել Կարապետ Պետրոսյանի տանը: Նույն թվականին պատմաբան Վարդան Գրիգորյանի նախաձեռնությամբ ձեռագիրը հանձնվել է Մաշտոցյան Մատենադարանին՝ ի հիշատակ նախնիների:

Ը. ՄՄ 8785, ԱԻԵՏԱՐԱՆ:

ՌՃԽԲ. – 1693 թ., Երեւան, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կաթողիկէին եւ Սուրբ Սարգիս զօրավարին եւ Սուրբ Երկու երեսուն եւ Սուրբ Յակոբին:

Գրիչ՝ Աւետիս երէց [Երեւանցի]: Ստացող՝ Աննա:

Կաշեկազմ՝ դռնակով, 264 թերթ, թուղթ, 19,6x14, երկայուն, բոլորգիր, 21 տող, վիճակը՝ բավարար, մանրանկարչությունը՝ հարդարված է ճոխ անվանաթերթերով (կիսախորան (նկ. 5, 6), լուսանցազարդ, զարդագիր), վարպետորեն արված լուսանցային մանրանկարներով 4բ, 5ա, 7ա, 9բ, 11ա եւ այլն³³, գույներից օգտագործել է միայն մանուշակագույնի երանգները:

Գրչության հիշատակարանում գրիչն ի մասնավորի նշում է. «Գրեցաւ Աւետարանս ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Աւետիս մեղապարտ իրի[ցուն] ունայնագործ մեղաւորի, ի թուաբերութեանս Հայոց ՌՃ. եւ ԽԲ. (1693), ի յեր[կիրս Արա]րատեան, ի մայրաքաղաքս յԵրեւան, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կաթողիկէին եւ Սուրբ Սարգիս զօրավարին եւ Սուրբ Երկու երեսուն եւ Սուրբ Յակոբին եւ

³² Նույն տեղում, էջ 295, արձ. 6:

³³ Արվեստարան Աստղիկ Գևորգյանը ծանոթագրում է, որ անհայտ նկարիչը վարպետությամբ ընօրինակել է եվրոպական մի Ավետարանից: Բացակայում են ավետարանիչների պատկերները, պահպանվել են միայն Մատթեոսի ուրվանկարի հետմերը (Ա. Գևորգեան, նշվ. աշխ., էջ 569, Հ^մ 792):

այլ սրբոցն, ի հայրապետութեան Սուրբ Էջմիածնայ տեառն Նահապետի, ի Թագաւորութեանն պարսից շահ Սուլեյմանին եւ ի բռնակալութեան աստուածապահ քաղաքիս Երեւանայ Մուրթուզա Ղուլի բէկին, որ զի ջանի շինէր եւ ոչ էր խան, բայց իշխօղ էր ամենայնի որպէս խան»³⁴:

Սա Ավետիս երեցից մեզ հասած երրորդ ձեռագիրն է, որի հիշատակարանում գրիչը թվարկում է Երևանի գրչությունն կենտրոն-եկեղեցիները³⁵: Այստեղ հիշատակված է Ջալ խանին փոխարինած Երևանի տեղապահ Մուրթուզա Ղուլի բէկի անունը, որը խան չէր, բայց ամեն բանի իշխում էր որպէս խան: Նրա դաժան ու կողոպտիչ վարքը, պայմանավորված գինեգործությունն ապօրինի կասեցնելու հետ, լավագույնս նկարագրում է պատմագիր Ջաքարիա Քանաքեռցին. «Սա եկեալ նստաւ յԵրեւան մեծաւ յուսով ակն ունելով մնալ աստէն եւ լինել աւագ իշխան... եւ ոչ եղեւ, զոր ինչ կամէրն, վասն որոյ կամեցաւ հնարիւք իմն կողոպտել զերկիրն: Եւ պատճառ իմն եգիտ, թէ հրաման է Թագաւորին, զի գինի ոչ երեւեցի յաշխարհին Երեւանայ եւ առաքեաց զարս յամենայն գաւառսն՝ կնքել զամենայն կարասս եւ գուբս գինւոյ»³⁶: Պատմագրի հաղորդմամբ՝ խնդիրը լուծվում է միայն գավառապետերի ու տանուտերերի դրամական հանգանակության միջոցով. «Եւ գաւառապետքն գրեցին գեղորէիցն եւ ժողովեցին զգրամն եւ ետուն նմա»³⁷:

Ձեռագրի պատվիրատուն «բարեպաշտ» տիկին Աննան է, որը հանձնարարել է Ավետարան գրել իր ծնողների, ամուսնու արեւշատության համար, ինչպէս նաև վաղամեռիկ որդու՝ Դանիելի հիշատակին. «... աստուածապատում եւ քրիստոսաւանդ տառիս ցանկացօղ եղեալ հեզահոգի եւ աստուածասէր եւ բարեպաշտ կինն Աննայ ետ գրել զսուրբ Աւետարանս ի հալալ ընչից եւ վաստակոց իւրոց, ի վայելումն անձին իւրոյ եւ յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողացն, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ օրինակելով, յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր՝ զյամօթխած յԱննէն եւ ծնօղքն իւր զտէր Առաքեալն եւ Խանփարին եւ նորա մանուկ որդին՝ իւր զԴանիէլն, որ հանգեաւ ի Քրիստոս, յիշեցէք եւ Աս-

³⁴ ՄՄ 8785, 262աբ:

³⁵ 1671-1672 թթ. Երևանի Ս. Կաթողիկէ, Ս. Երկուերեանի և Ս. Սարգիս եկեղեցիների հովանու ներքո է ընդօրինակվել նաև ՄՄ 2446 Ավետարանը. ցավոք, գրչի անունը հիշատակարանում վկայված չէ (*ՄՅՀԶ ՄՄ*, հ. Ը., խմբագրութեամբ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 2013, սիւն 129):

³⁶ **Ջաքարիա Քանաքեռցի**, *Պատմութիւն*, էջ 167:

³⁷ Նույն տեղում:

տուած ողորմի ասացէք:

Գարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զյԱննէն եւ կենակիցն իւր Ուլուխանն եւ պապն իւր՝ Յիսային եւ հանիկն՝ Քառղուճաշն յիշ՝»³⁸:

Նշենք, որ վերջին տարիներին, իբրև մասամբ նաև Ս. Սարգիս եկեղեցուձ ընդօրինակված ձեռագիր, այս Ավետարանը Ս. Սարգիս զորավարի տոնին Մաշտոցյան Մատենադարանից տարվում է Արարատյան հայրապետական թեմի առաջնորդանիստ Ս. Սարգիս եկեղեցի և մինչև երեկո դրվում ավագ խորանի սուրբ Սեղանին՝ ի վայելումն հավատավոր ժողովրդի, ովքեր հնարավորութուն են ունենում հաղորդակցվել և ստանալ սուրբ Ավետարանի զորութունը³⁹:

Թ. ՄՄ 3769, ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ (բաղկացած 2 տարբեր ձեռագրերից):

Ձեռագիր Բ.⁴⁰ ՌՃՆԴ. – 1695, [Երեւան] (Շ)

Գրիչ՝ Աւետիս իրից Երեւանցի: Ստացող՝ Իսահակ վարդապետ:

Կաշեկազմ՝ դռնակով, 34 թերթ (195-229), թուղթ, 29,5x20,5, երկսյուն, բոլորգիր, նոտրգիր, 34 տող, վիճակը՝ բավարար, բուն ձեռագիրը սկզբից պակասավոր, հիմքից թուլացած ու անշատված, որոշ թերթեր մկրատված, մանրանկարչութունը՝ ճակատագարդ, բուսական լուսանցազարդեր և զարդագրեր՝ թռչնագիր, հանգուցազիր, գույներից իշխող են կարմիրը, կապույտը, կանաչն ու դեղինը:

Գրչության հիշատակարանը սեղմ է. հաղորդում է գրչության ժամանակն ու գրչի անունը. «Գրեցաւ ի թուին ՌՃՆԴ. (1695) ձեռամբ յոքնամեղ Աւետիս իրիցի Երեւանցոյ»⁴¹: Վերևում համանման հիշատակարան՝ ուղղված ստացողին. «Կատարեցաւ գիրք Յեսուայ՝ որդւոյ Սիրաքայ, ի վայելումն մեծն Իսահակ աստուածաբան վարդապետի»⁴²:

Հաջորդ՝ նոտրգրով շարադրված միավորի գրիչը ևս, կարծում ենք, Ավե-

³⁸ ՄՄ 8785, 262բ:

³⁹ Այս մասին տե՛ս Ա. Թրուանց, «Երեւանի գրչութեան գանձերէն», «Ժամանակ» քաղաքական, ժողովրդական օրաթերթ, 2018, յունուար 30, երեշաբթի:

Այս ձեռագրին համառոտ անդրադարձել է նաև աստվածաբան Լուսինե Թումանյանը. տե՛ս Լ. Թումանյան, «Երևանյան մի ձեռագիր Ավետարան», Շողակն Արարատյան երկշաբաթաթերթ, 2016, հունվար Ա-Բ., թիվ 1 (371), էջ 4:

⁴⁰ Ձեռագրի հիմնական՝ Ա. մասն (թերթ՝ 1-194) ընդօրինակվել է 1684 թ. Գուրաբիայում (ի Յունաց երկիր), գրիչներն են՝ Տ. Հարություն Բահանան և Մինասը, ստացողը՝ Դավիթ ախրացու Թոխաթցին (ՄՄ 3769, 145աբ, 192բ):

⁴¹ ՄՄ 3769, 220բ:

⁴² Նույն տեղում:

տիս երեցն է, այլ ոչ անանուն մեկը: Ավետիս գրիչը հմտորեն տիրապետում էր այդ երկու գրատեսակներին, բացի այդ մանրանկարչական օրինակները, որոնք դարձյալ հակված ենք վերագրել նրա վրձնին, վկայում են միևնույն գրիչ-ծաղկողի աշխատանքի մասին:

Ձեռագիրը նախկինում Ս. Թադեոս առաքյալի վանքի սեփականությունն է եղել, որտեղից նախորդ դարասկզբին տեղափոխվել է Ս. Էջմիածին, ապա՝ Երևան: Այդ մասին են վկայում թերթերի լուսանցներում պահպանված 1737 թ. սև քառանկյուն և 1901 թ. կապույտ շրջանաձև կնքադրոշմները:

Ճ. ՄՄ 10349, ՅԱՅՄԱԽՈՒՐՔ:

Ժէ. դար, [Երևան] (°)

Գրիչ՝ Աւետիս Երևանցի: Ստացող՝ Ոսկան քահանայ:

Ստվարաթղթե կազմ (Ի. դար), 25 թերթ, թուղթ, 34,5x24, երկսյուն, բոլորգիր, 37 տող, վիճակը՝ բավարար, մասն ձեռագրի, մանրանկարչությունը՝ հարդարված է ճակատազարդերով և լուսանցազարդերով:

Ձեռագիրը պատկանելիս է եղել Ախալքալաքի Բուռնաշեթ գյուղի եկեղեցուն և միայն 1968 թ. տեղափոխվել է Երևան ու նվիրաբերվել Լևոն Խաչիկյանին: Այդ մասին է վկայում 24ա էջի գրառումը, որը ստորագրել են նշանավոր գիտնականներ Պարույր Մուրադյանը, Ալեքսանդրա Երեմյանը և Լիպարիտ Սադոյանը⁴³:

Հայսմավուրքներին հատուկ է բովանդակության միավորների վերջում համառոտ հիշատակարանների առկայությունը, որոնց վրա հետագա ստացողների անուններով այլ թղթեր են փակցվել, ինչպես օրինակ. «Մահտեսի Եղիային եւ ծնողացն՝ մահտեսի Դշխունին, կողակցին՝ Սավարին եւ որդոցն՝ Աղապալիին, Յակոբին, մահտեսի Պողոսին եւ Տեփանոսին եւ ամենայն զարմից նոցին»⁴⁴:

Գրչության հիշատակարաններից մեկն ամբողջությամբ ընթեռնելի է, ուր Ավետիս Երեցը, սովորության համաձայն, ընթերցողներից խնդրում է հիշել նախ ձեռագրի պատվիրատուներին. «...յիշեսջիք առ Աստուած զըստացող գրոցս Ոսկան քահանային, եւ կենակցին՝ Շահնիկարին, եւ ծնողացն՝ Կարապետին եւ Գուլիխանին, եւ եղբարցն՝ Թարաղուլուն, Սարգսին, Աղաջանին, Միրզաջանին եւ որդոցն՝ ն[եր]սէ[սին], եւ փծուն Աւետիս գծողի յերևանցուց եւ

⁴³ ՄՄ 10349, 24ա:

⁴⁴ Նույն տեղում:

ծնօղաց իմոց»⁴⁵:

Ընդհանրացնելով Ավետիս երեց Երևանցու ձեռագրական ժառանգությանը նվիրված մեր համառոտ ուսումնասիրությունը՝ հարկ ենք համարում արձանագրել հետևյալը.

Ինչպես տեսնում ենք, Ավետիս գրիչը գործել է բացառապես Երևան քաղաքում: Նրա ընդօրինակած ձեռագրերից և ոչ մեկի հիշատակարանում տեղեկություններ չկան ծաղկողների մասին: Սա վկայում է, որ Ավետիս գրիչն, ըստ ամենայնի, նաև ծաղկողն է, որն իր երկրորդ «մասնագիտությունը» հատուկ շեշտել չի ցանկացել: Գրիչ-ծաղկողների արտաքուստ «քողարկված» այս երևույթին ժամանակին անդրադարձել է նաև Արտաշես Մաթևոսյանը, որն այն հետևյալ կերպ է բացատրում. «Հայերեն բազմաթիվ հնագույն նկարագարող ձեռագրեր, որոնց հիշատակարանները կորել են, կամ եղած հիշատակարաններում չեն հիշվում ծաղկողները, իսկ նկարներն անստորագիր են, մեծ մասամբ զարդարվել են տվյալ ձեռագրերի գրիչների ձեռքով: Գրիչները, որոնք բարեխղճորեն հիշում են մագաղաթ պատրաստողին ու թուղթ կոկողին, թանաք եփողին ու մի աման ապուր բերողին, չէին կարող ծաղկողին չհիշել, եթե նա ուրիշ մարդ էր: Այդ ձեռագրերում ծաղկողների մասին գրիչների լռության պատճառը իրենց իսկ ծաղկող լինելու հանգամանքն է, որը չեն ուզում գրել՝ այն համարելով գրչի սովորական գործ»⁴⁶:

Ավետիս երեցի՝ իր իսկ ձեռագրերի ծաղկողը լինելու մեր տեսակետը որոշակիորեն հիմնավորվում է նաև վկայակոչված ձեռագրերի մանրանկարչության համեմատության արդյունքում (բացառությամբ ՄՄ 8785 ձեռագրի): Ավետիս գրչին բնորոշ է նկարագարման հիմնականում գծանկարային եղանակը: Գույներից առավելապես օգտագործում է կարմիրն ու մանուշակագույնը, հաճախ՝ այլ գույներ ևս, երբ նախընտրել է գունազարդել զարդատարրերը:

Մանրանկարներից զատ, Ավետիս երեցի ձեռագրերն ուշագրավ են նաև գրչարվեստի տեսանկյունից. նրան բնորոշ է վայելչագիրը՝ ինչպես նոտրգիր, այնպես էլ բոլորգիր գրատեսակներով: Գրում է կոկիկ, գրեթե զերծ սխալագրություններից, ջնջումներից, անհամաչափություններից:

Ի վերջո, ուշագրության են արժանի նաև Ավետիս երեցի բազմաբնույթ ձեռագրերի վերջում կամ միավորների միջնամասերում պահպանված հիշա-

⁴⁵ Նույն տեղում, Ցա:

⁴⁶ Ա. Մաթևոսյան, «Գրիչ Հովհաննես Սանդղկավանցի («Մոզմու Ավետարանը»)», *ԲՄ*, հ. 10, Երևան, 1971, էջ 381:

տակարանները, որոնց բովանդակության հիմքում Երևանցի գրիչն առաջին հերթին պատկերում է միջնադարյան Երևանն իր բազմաթիվ եկեղեցիներով: Ժէ. դարի երկրորդ կեսի Երևանը ներկայանում է իբրև գրչության ինքնատիպ դպրոց, որի հոգևոր կենտրոններին կից գրատներում գործում են հայ մշակույթի դպիրներն ու երեցները, որոնցից մեկն էլ ինքն է՝ շնորհաշատ Ավետիս Երեց Երևանցին:

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՂՅՈՒՍԱԿ՝
ԱՎԵՏԻՍ ԵՐԵՑ ԵՐԵՎԱՆՅՈՒ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅԱՆ**

Հմբ	Թվականը կամ մոտավոր ժամանակը	Բովանդակությունը	Տեղը	Ստացողը
Վիեն. 137	ՌՃԺԴ.-1665 թ.	Առաքել Դարիժեցի, Պատմութիւն	Երեւան, ի դռուն սուրբ եկեղեցոյս, որ անուանի Կաթողիկէ	Առաքել Դարիժեցի
ՄՄ 1772	ՌՃԺԵ.-1666 թ.	Առաքել Դարիժեցի, Պատմութիւն	Երեւան, ի դռուն սուրբ եկեղեցոյս, որ անուանի Կաթողիկէ	Առաքել Դարիժեցի
Կարնոյ Զիթատոյճ գիւղի ձեռ. 16	ՌՃԺԸ. -1669 թ.	Աւետարան	Երեւան	
ՄՄ 246	ՌՃԼԳ.-1684 թ.	Աւետարան	Երեւան, ընդ հովանեա Ս. Յակոբ հայրապետիս եւ Ս. Սարգիս, Ս. Էրկու յէրէսիս եւ Ս. Կաթողիկէիս	Խանփարի
ՄՄ 8880	ՌՃԼԴ.-1685 թ.	Աւետարան	Երեւան (°)	Ասափ Կարբեցի
ՄՄ 6315	ՌՃԼԶ.-1687 թ.	Ճաշոց	Էրեւան (°)	Զափարիա Քանափեոցի և կինը՝ Հուանիխան Երեւանցի

ՄՄ 10846	ՌՃԽԱ.-1692 թ.	Յայսմատուրֆ	Էրեւան, ընդ հովանեա Սուրբ Կաթողիկէին եւ Սուրբ Երկու երեսին, Սուրբ Յակոբին եւ Սուրբ Սարգիս զօրասարին	Տէր Անդրիաս Բաննա Կարբեցի եւ եղբայրը՝ պրն. Մարգարէ
ՄՄ 8785	ՌՃԽԲ.-1693 թ.	Աւետարան	Էրեւան, ընդ հովանեա Սուրբ Կաթողիկէին եւ Սուրբ Սարգիս զօրավարին եւ Սուրբ Երկու երեսուն եւ Սուրբ Յակոբին	Աննա
ՄՄ 3769 (Բ. ձեռ.)	ՌՃԽԴ.-1695 թ.	Ժողովածոյ	Էրեւան (°)	Իսահակ վարդապետ
ՄՄ 10349	ԺԷ. դար	Յայսմատուրֆ	Էրեւան (°)	Ոսկան Բահանայ

ARSEN HARUTYUNYAN

THE SCRIBAL LEGACY OF PRIEST AVETIS YEREVANTS'I

Keywords: Yerevan, manuscript, church, commissioner, historiographer, miniature, colophon, Gospel.

Manuscripts written in various churches of Yerevan are exceptional historical sources for the study of the medieval history of the city. The colophons of the manuscripts give reliable information not only about the writing conditions, place and time, but also about the scribes. Priest Avetis Yerevants'i is one of the most prominent scribes of the second half of the 17th century, whose legacy hasn't been studied so far. Ten manuscripts copied by Avetis Yerevants'i are known to us. Eight of them are kept in Mesrop Mashtots Matenadaran (Mss. M246, M1772, M3769, M6315, M8785, M8880, M10349, M10846) and one in the Mekhitharist library of Vienna (W137). Another one was kept in the church of the Dzitavoghk village of Karin, but it has been lost (it is described in the catalogue by Archiman-

drite Hakob Kosyan, 1912, № 16).

According to colophons of manuscripts, scribe Avetis worked mainly at the scriptoria of churches in Yerevan: the Cathedral of the Holy Mother of God (Katoghike), St. Paul and Peter (Yerkueresni), St. Sargis, and St. Hakob. The contents of the manuscripts are various: Gospels, Lives of Saints, Lectionary, and, what is of special interest, in 1665-1666 Arakel Davrizhets'i commissioned him to make copies of his Book of Histories.

An overview of the manuscripts allows us stating that Priest Avetis also illuminated them. His handwriting is neat and proportional (he mastered both the notrgir and bolorgir scripts). The long colophons, in addition to giving various pieces of information, also describe medieval Yerevan with its numerous churches.

АРСЕН АРУТЮНЯН

РУКОПИСНОЕ НАСЛЕДИЕ ПИСЦА АВETИСА
ИЕРЕЯ ЕРЕВАНСКОГО

Ключевые слова: Ереван, рукопись, церковь, писец, заказчик, историограф, миниатюра, памятная запись, Евангелие.

Для изучения средневековой истории Еревана исключительную ценность представляют созданные под покровительством различных церквей города рукописи, памятные записи которых содержат достоверные сведения не только об обстоятельствах, при которых они создавались, месте и времени их написания, но и о переписчиках этих рукописей.

Одним из выдающихся создателей рукописей XVII века является иерей Аветис родом из Еревана, рукописное наследие которого по сей день недостаточно изучено. Нам известно о десятке рукописей, скопированных писцом Аветисом: восемь из них хранятся в собрании Матенадарана им. М. Маштоца (№ 246, 1772, 3769, 6315, 8785, 8880, 10349, 10846), одна в собрании рукописей конгрегации Мхитаристов в Вене (№ 137), одна рукопись из церкви Св. Богородицы села Дзитавохк в Карине не сохранилась (ее описание приводится в каталоге рукописей сел области Карин, составленном в 1912-ом году Архимандритом Акопом Косьяном, № 16).

Иерей Аветис, судя по памятным записям скопированных им рукописей, работал в основном в скрипториях при ереванских церквях: в кафедральном соборе Св. Богородицы (Катогике), Св. Петра и Павла (Еркуересни), Св. Акопа, Св. Саргиса. В содержательном плане созданные им рукописные книги многообразны – это Евангелия, Жития Святых, Миссалы (Чашоц) и, что особенно примечательно, в 1665-1666 годах по заказу Аракела Даврижеци им была скопирована в нескольких экземплярах “Книга истории” Аракела.

Общее рассмотрение рукописей позволяет констатировать, что иерей Аветис занимался также созданием миниатюр. Его почерк аккуратен и соразмерен (использованы типы письма нотргир и болоргир), а пространственные памятные записи, помимо различной информации, содержат также описания средневекового Еревана с его многочисленными церквями.

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՊԵՏԻՍ ԵՐԵՅ ԵՐԵՎԱՆՅԻ ԳՐԳԻ ՉԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նկ. 1 ՄՄ 1772, 7ա

Նկ. 2 ՄՄ 1772, 356բ

Նկ. 3 ՄՄ 6315, 274ա

Նկ. 4 ՄՄ 10846, 7ա

Նկ. 5 ՄՄ 8785, 3ա

Նկ. 6 ՄՄ 8785, 206ա